

Културно-езиковата ситуация сред балканските славяни през XIV-XV и влиянието ѝ върху съвременните славянски книжовни езици¹

На границата на 14 и 15 век православните славяни на Балканите преживяват един изключително труден от политическа гледна точка период, чийто резултат в крайна сметка е загубата на тяхната независимост и прекъсването на държавността за няколко века напред. Това обаче не пречи славянската книжнина и култура именно в този период да изживеят втори забележителен разцвет, сравним само с културния подем през време 9-10 век при царуването на Симеон и Петър. Отново както в първите векове след Покръстването си България се превръща в мощен идеологически и културен център, който изнася своите постижения сред останалите православни народи – сърби и руси, власи и молдавци, които макар и неславяни си служат с книжовния старобългарски език.

Този книжовен език възниква като *lingua sacra* за нуждите на новоприетото вероизповедание и бързо се разпространява в тази функция сред всички новопокръстени народи на Юго-Източна Европа, за да се превърне постепенно в език, който пренася гръко-византийския културен модел в тази част на Стария континент. Макар да възниква в руслото на византийската традиция и да улеснява разпространението ѝ сред новооглашените народи, до голяма степен старобългарският език се ражда и като отрицание на гръцкия език. Затова и през цялото време на неговото съществуване, (впрочем като църковнославянски език той съществува и до днес с богослужбена функция), един от основните въпроси, който е вълнувал книжовниците, е въпросът за достойнството на този език, за неговата способност да предава божественото слово така, както останалите културни езици. Затова още неговият създател свети Константин -Кирил Философ в знаменитата си полемика с триезичниците във Венеция отстоява именно правото на славяните да слушат и разпространяват божественото слово на своя си език, а не на гръцки, латински или еврейски.

На същата тема е посветено и знаменитото съчинение на Черноризец Храбър "За буквите". За разлика от Константин, който си служи с цитати от Светото писание, за да утвърди достойнството на новата писменост, Черноризец Храбър се позовава на познатата му гръко-византийска граматическа традиция. Той сравнява славянската азбука с гръцкото писмо и по този начин не само разказва историята на нейното създаване, но изтъква и предимствата ѝ пред гръцкото писмо. От тази гледна точка полемическият трактат на Черноризец Храбър може да се радглежда и като езиковедско съчинение. Авторът сочи връзката между първата буква на гръцката азбука *алфа* и първата буква на еврейската азбука *алеф*. В. Ягич посочва, че това място е заето от граматиката на Псевдо-Теодосий. При по-внимателно вглеждане се оказва, че Черноризец Храбър ловко е преправил гръцкия текст, за да докаже, че славянската азбука е по-съвършена от гръцкото писмо. Според Псевдо-Теодосий буквата *алфа* се изговаря по-широко от еврейското *алеф* и затова гръцките букви да по-добри от еврейските. Според Черноризец Храбър славянската буква *азъ* се изговаря по-широко и от гръцката, и от еврейската буква и поради това славянската азбука е

¹ Лекция, четена пред докторанти в университета "Orientale" в Неапол през декември 2010 г.

по-съвършена от останалите, защото според византийските граматически теории първата буква е дадена от Бога, за да си разтворят широко устата тези, които се учат на ум и разум. Възможно е това твърдение на средновековния книжовник да не е само полемическа спекулация, а да отразява наблюденията му върху живия български език през IX-X в., когато наистина славянското а се е изговаряло по-широко от гръцкото.

Няма съмнение обаче, че за Черноризец Храбър едно от основните достойнства на славянското писмо е това, че то е дело на един единствен човек: "А славянските книги – един свети Константин, наречен Кирил, и буквите създаде, и книгите преведе за малко години, а онези мнозина за много години – 7 от тях устройа буквите, а 70 - превода. Заради това славянските букви са по-свети и по-почетни, защото свят мъж ги е сътворил, а гръцките – елини езичници." И затова славянските книжници с право трябва да се гордеят, защото "Ако запиташ гръцките книжовници: "Кой ви е създал буквите или превел книгите, или в кое време?" – малцина от тях знаят това. Ако ли запиташ славянските книжовници, като кажеш: "Кой ви е създал буквите или превел книгите", това всички знаят и като отговор ще кажат: "Свети Константин Философ, наречен Кирил, той ни буквите създаде и книгите преведе и Методий, неговият брат. Живи са още, които са ги видели." И ако запиташ по кое време, и това знаят, и ще отговорят че е било по времето на Михаила, гръцкия цар и по Бориса, българския княз, и Растица, княза моравски, и Коцела, блатненския княз, в годината от създаването на света 6363."

Старобългарският книжовен език се създава като професионален език и неговата история започва с превода на евангелието. Така впрочем възникват повечето книжовни езици през Средновековието. Затова въпросът за точността на превода е пряко свързан с въпроса за достойнството на езика, доколкото става дума за възможностите му да предава точно Божественото послание. Свещеният текст е египетска ролята на текст образец, който до голяма степен е бил възпроизвеждан във всички жанрове на книжнината. Впрочем такъв е пътят на създаването и на редица нови книжовни езици на народна основа, където преводът на евангелието или на цялата Библия през епохата на Реформацията и Ренесанса участва в изграждането на новата книжовна норма. Всъщност може да се каже, че и нормите на старобългарския книжовен език са се установявали и утвърждавали преди всичко в преводаческата дейност на старобългарските книжовници. Преводаческите концепции на старобългарските книжовници са напълно в духа на византийското и западноевропейското Средновековие, в което се преплитат две линии – една, идваща от античността, и друга – християнска, според която християнската литература и всички произтичащи от нея теологически постулати са поставени в центъра на познанието за езика. В своеобразно единство тези две линии на античната философия на езика и на християнското съответствие между "слово" (език) и "познание", разбирано предимно като познание на човека за Бога и Божественото – на Изток са представени в съчиненията на Дионисий Ареопагит, а на Запад – в трудовете на блажения Августин. И двете концепции се опират на философската основа на неоплатонизма. Идеите на Платон за "света на идеите" и теорията на "отображението" придобиват голяма популярност във Византия след епохата на иконоборството. През IX в. най-видният последовател на неоплатонизма е патриарх Фотий, с чийто интелектуален кръг са били свързани братята Кирил и Методий, а по всяка вероятност и Йоан Екзарх. Според античната езикова философия езикът има същата структура като мисленето и извънезиковите

неща. Оттук следва, че език и действителност са в състояние на постоянна аналогия, схващана по-скоро като идентичност. Оттук следва, че думите имат по-скоро познавателна и теоретична стойност, защото те са "отображения" на реалните неща. Затова и неистинният език води до изкривявания в картината на действителността и в доктрината на самото християнство. Приложено към превода, това неоплатонистко схващане означава, че "отображенията" са верни, когато структурата на самото изображение и структурата на неговата основа са идентични. Оттук и стремежът да се превежда пословно и дори поморфемно, като в някои случаи рабски се наподобява структурата на оригинала.² Християнската линия в схващанията за превода се корени в някои текстове на самото Свещено писание, според които нищо не бива да се отнема и да се добавя към Божественото слово (Второзаконие, Притчи Соломонови, Откровение Йоаново и др.). Средновековните книжовници обаче са имали съзнанието, че не винаги може да се намери точното съответствие на изходната дума и затова в тези случаи са давали предимство на смисъла, сътоставяйки по този начин не дума с дума, а смисъл със смисъл. В това отношение ключов се оказва един апокрифен старозаветен текст – Книгата на мъдростта на Исус, син Сирахов – в чието предисловие се казва, че "...думите, четени на еврейски език, нямат същата сила като преведените на друг език". Признаването на това положение, проверено от практиката, дава предимство на смисловия превод над буквалния пословен превод. За такова осмисляне на техниката на превода свидетелствуват и двата достигнали до нас старобългарски текста, в които се излагат основни принципи на така важната за изграждането на новия език преводаческа дейност. Първият текст се намира в класическия старобългарски паметник Македонски кирилски лист, а вторият е известният Пролог на Йоан Екзарх към направения от него превод на "Богословие" на Йоан Дамаскин. Дълго време и текстът в Македонския кирилски лист беше смятан за вариант на Пролога, но през последните десетилетия внимателният анализ на текста показва, че става дума за два отделни текста и две различни, макар и близки по дух, преводачески концепции. Все повече се налага мнението, че автор на текста в МКЛ е самият Константин-Кирил, тъй като произведението показва известно сходство с пламенната защита на славянската писменост, направена във Венеция. Анализът на текста показва и преводаческите постановки на неговия автор, които могат да бъдат приети като общовалидни за цялото Средновековие. Първият принцип, който преводачът е трябвало да спазва, е принципът за светостта на текста, според който не бива да се прибавят или отнемат думи при предаването на изходния текст. Вторият е принципът на количествената и пословна идентичност, според който преводът се прави дума по дума и в същия словоред. Третият постановява примата на съдържанието, защото важни са не думите сами по себе си, а техният *razŭmъ* (смисъл). Четвъртият принцип засяга ролята на смисъла като единствения коректив, когато буквалният превод нарушава смисъла на превода. Внимателният анализ на евангелския превод показва как използването на тези принципи, съчетано с преводаческото

²В това отношение особено показателен е гръцкият превод на Стария завет, направен от Аквила (около 130 г.), който направо изнасилва нормите на гръцката граматика в името на структурното наподобяване на изходния еврейски текст. Т. напр. срещу различни производни думи от един и същ корен в еврейски той търси подобни думи и в гръцки, една и съща еврейска дума се предава само с едно гръцко съответствие, независимо от контекста, стреми се думата в гръцки да е със същия граматичен род като в еврейски и резултатът е, че преводът е бил до голяма степен неразбираем за съвременниците му.

майсторство на Константин-Кирил е довело до създаването на един текст, равен по достойнство на своя гръцки оригинал и най-вече – разбираем за тези, за които е предназначен. Сравнен с някои други евангелски преводи, направени със същата цел, напр. готския превод на Улфила, славянският превод се отличава едновременно с верността си към оригинала и с използването на възможностите на самото славянско наречие за постигането на по-голяма точност при предаването на смисъла. По този начин гръцкият език, гръцките думи се превръщат в инструмент за разнообразяването и развитието на изразните възможности на старобългарския език, а не в образец, който трябва покорно да се копира. В своя Пролог Йоан Екзарх доразвива Кириловата концепция за превода, като дава превес на смисловия превод, реализиран предимно във вариантността на лексическите съответствия на една и съща гръцка дума. Всъщност тази вариативност на съответствията в съчиненията на Йоан Екзарх се дължи на прилагането на два подхода – етимологически или дословен превод, при който думата се разлага на значимите елементи, и превеждането ѝ според вътрешната ѝ форма и смислов превод, където значението на думата се определя от контекста.

Затова не е случайно, че пет века след Йоан Екзарх един друг книжовник Константин Костенечки отново повдига въпроса за достойнството на книжовния славянски език и ратува за неговата чистота и уреденост. Всъщност нищо друго не изразява така духа на тази преломна за Югоизточна Европа и за православието епоха на границата на 14-15 в. като неговото знаменито Сказание за буквите. Подобно на други прокудени от родината си книжовници като Григорий Цамблак и Киприян, които стават духовни водачи на другите православни славянски народи след като са прокудени от родината си от турското нашествие и дори се издигат до върховете на църковната иерархия в Русия, Константин намира подслон в двора на сръбския деспот Стефан Лазаревич и там излага и адаптира към съвременната му сръбска действителност Евтимиевата концепция за езика, правописа и изкуството на превода. Константин Костенечки е единственият, който след Константин-Кирил получава почетното прозвище Философ. Това свидетелствува за големия авторитет на книжовника, който пренася постиженията на българската писменост и образование в съседна Сърбия след падането на България под турска власт. И пак в центъра на неговото внимание застава проблемът за езика и начинът, по който е направен първият превод, който за него е равносилен на акта на сътворението на самия език. Трябва да кажем, че подобно на своите предшественици Константин Костенечки изповядва неоплатонистките идеи за идентичността на словото и познанието. Основна за него е връзката между правилното писане и правата вяра. Затова и всички отклонения от правописната норма той клейми като развала и поквара не само в писмената, но и като ерес в изповядването на вярата. Затова и загубата на някои букви, която от наша гледна точка е естествена, също е равносилна на ерес. Във втора глава на своето Сказание той прави алюзия с едно апокрифно сказание, в което се разказва как Света Богородица не искала да посети един благочестив старец, който се стремил към духовна чистота и съвършенство, също защото в една от книгите в килията му имало една грешна дума. А колко повече грешки могат да се намерят в съвременните нему писания. Тази е причината, поради която той впряга целия си полемичен патос и всички свои познания в проповядването на пътищата, по които тази поквара може да бъде изцелена. В следващата глава, цитирайки Григорий Богослов, той казва "Бе казано на Моисей: "Нито една кост

наричат книгите славянски, а не български или сръбски. За него наднационалността на този език, който всички славянски племена смятат за свой, както и съпоставката на Константин-Кирил с псалмописеца Давид само издигат достойнството на славянските книги и ги правят равни на еврейските, сирийските и гръцките, които са дело на много хора в продължение на много години.

Съчинението на Константин-Костенечки не е граматически трактат, макар дълго време да беше смятано за такъв от тези, които го познаваха единствено то коментарите на Ватрослав Ягич. Подобно на *о писменихъ* на Черноризец Храбър то също е по-скоро полемически трактат, в който се излага исихастката концепция за съответствието между правописа и правата вяра и се набелязват пътищата за постигането на книжовно, а следователно и духовно съвършенство. Самият Константин неколкочкратно споменава, че пише изобличение, а не граматика (еротимата, по името на популярното съчинение на Мануил Мосхопул), и че ако деспотът нареди, ще състави и такава. Това заявление на самия Константин, обаче, не е достатъчно за пълното разбиране на текста и неговата структура – то обяснява по-скоро патоса на произведението отколкото съдържанието му и мястото му в системата на средновековната славянска православна култура. Ето защо и тълкувателите на текста се насочват към превода и значението на думата *вещь*, с която самият Константин назовава своето произведение в увода на Сказанието – *Эвещпъ ъ(є изобрѣтохѹ)*. Вглеждайки се внимателно в този текст, канадският славист Харви Голдблат превежда *вещь* с "основен принцип", "средство", с помощта на което ще се оправи покварата в божествените книги. Трябва обаче да се отбележи, че към тази интерпретация на думата *вещь* Голдблат се придържа само в увода на Сказанието и пренебрегва всички други случаи, в които думата се появява в текста и където значението ѝ е доста широко и неопределено, лишено от конкретност. Думата обикновено означава просто "*нещо*", срв. *ѹ є тако(є писме гптвоуѹще вЯ ѿжѣленѣе веще и глѣ)* (с.116), *двѣ вещи жѣлѣ глѣ т ъ...* по си бо веще никто(є мо(єть ерѣтиматоу издати, ега бо кто вѣсоу оувѣритсе и нѣкаа ѿ эти изъжѣлѣть емоу, жо да вЯвь вещь, ввѣть въ прѣисподныи ровь (с.119), примерите могат да се умножат. Със същото значение се употребява думата *вещь* не само в Сказанието, но и в другата голяма оригинална творба на Константин Костенечки - Житието на Стефан Лазаревич, срв. *вЯ великомоудрЯць онь, вЯ самѣе вещи славѣ вЯвети ... помѣцает се посрѣдѣ самЯ* (с.373), *о назелствѣ (є вещеи, мѣтерными одѣвает се мѣтвами* (с.379) и т.п.³ Това тълкуване на думата *вещь* у Константин като "*нещо*", много по-добре отговаря и на интерпретацията на В.В.Колесов, според когото думата *вещь* в старобългарските и староруските паметници означава "результат или смисъл какво-то деяния", "руководный результат действия как воплощение мысли, (возможно внушенной)".⁴ За своята интерпретация Голдблат също се позовава на Колесов, и по-специално на неговата забележка, направена в цитираната по-горе статия, че "в текстах симеоновской поры *вещь* и *сѣставъ* используются и для передачи греческого

³ Цитатите от Житието на Стефан Лазаревич са по изданието на Богишичевия препис, което се намира в книгата К.Куев и Петров Г., Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст, С.1986.

⁴ Колесов, В.В., Древнерусская вещь, в: Культурное наследие древней Руси. Истоки. Становление. Традиции., М.1976, с.260-264.

□ στοιχεῖα "стихия, первоэлемент, основная идея". Текстът на Константин Костенечки, обаче, е доста отдалечен от Симеоновата епоха, през която се е установявала славянската книжовна норма и това е било съпроводено с търсенето на най-точните еквиваленти на гръцките термини, подобни на στοιχεῖα □ □ А и фактът, че думата *вещь* в по-късните паметници не се среща с такова значение иде да ни покаже, че употребата ѝ срещу гръцкото στοιχεῖα е само едно от отклоненията при установяването на книжовната норма. Поради тези причини направеното от Голдблат тълкуване на *вещь* като *основен принцип, средство* изглежда малко пресилено и несъответстващо на текста. Че думата *вещь* в увода на Сказанието не може да означава "*принцип*", се вижда от контекста, защото след *вещь* *ѡ(є) изобрѣтохомь следва къ(є) бо развратишесе, тоѡ и исцѣлетсе* (с.95) "*Защото чрез което са се покварили, чрез това и ще се изцелят.*", където *къ(є)* се отнася към *ѡ вещь*. Още повече, че малко по-долу, в следващата фраза на увода, Константин сам обяснява какво именно е изобретил, като заявява че: "*И още по-леко и по-сладостно ще се яви това на тези, които тръгват по този път. А ако пък някой ламти за други знания, защото е научил манастирските обичаи и е наизустил много книги и други такива, то аз, макар и да не мисля, че съм лишен от нито едно от тези неща, ги смятам за нищо в сравнение с тази стълбица на писмената. В нея и според нея се подрежда всичко.*" Оттук се вижда, че нещото, което е изобретил Константин и чрез което писмото ще бъде изчистено от покварата, е именно стълбицата. Тъкмо тя е тази, която помага да се съхрани вярата, и според Константин сам Господ говори за нея, насърчавайки хората да бъдат мъдри като змията, защото глава на всяко книжно дело са буквите и тяхната правилна употреба. Именно в разбирането на изобретеното от Константин като *лѣствица*, според мен, трябва да се търси и ключът към увода и към цялото Сказание, който поставя това произведение до едно много известно и много разпространено в българската, руската и сръбската средновековна литература произведение - знаменитата Лествица на Йоан Синайски. За посветения средновековен читател, към когото се обръща Константин Костенечки, образът на лествицата/стълбица е бил познат и многозначен. Той веднага го е отвеждал към мисълта за съвършенството и неговото постигане, тъй като Лествицата на Йоан, чийто прообраз, разбира се, е стълбата на Яков и която се състои от трийсет глави, защото 30 е Христовата възраст, представлява всъщност поредица от нравствено-психологически етюди, които водят към монашеското съвършенство. За популярността на Лествицата свидетелствува не само фактът, че нейният създател най-често е назоваван Йоан Лествичник, но и обстоятелството, че тя е превеждана многократно в продължение на няколко века. И макар че Лествицата е възникнала в доисихасткия период, по свой дух тя е близка на литературната практика на исихастите, чийто адепт е и самият Константин. В приведения по-горе откъс от увода на Сказанието средновековният книжовник прави съвсем ясен намек за Лествицата на Йоан, сравнявайки я със своята лествица, като сравнението съвсем не е в полза на първата, защото Константин смята цялото монашеско съвършенство и премъдрост за нищо *по мѣрѣ сєи лѣствици писмень*. И тъй като стъпала на тази на тази негова стълба са буквите (писмената), а пък те са глава и на всяко книжно дело, то тук съвсем на място се появява и образът на змията, която покрива главата си с израненото си тяло. Смисълът, който авторът влага в този образ, е да се пази лествицата/стълба и нейните стъпала, защото само с нейната

помощ е възможно пълното изцеление на свещените книги. Този образ ни връща към казаното по-горе от Константин - *чрез което са се покварили, чрез това и ще се изцелят*, защото светите писания се покваряват, когато стълбите на лестницата се чупят. Тази мисъл от увода на Сказанието се разгръща напълно в глава 12, където Константин изброява отначало петте главни грешки при буквите и надредните знаци, чрез които най-вече се покваряват и развъртават писанията, и след това преминава към смисловите грешки, при които буквите и знаците са намясто, но смисълът като цяло е погрешен. За Константин по-тежка е правописната грешка, защото тя *лѣствици сѣкроушенПє* е, а смисловата грешка - *нСѢгъ*, или както той тълкува това малко по-долу - ако има стълба, куцият, макар и пълзейки по колене и ръце, ще се изкачи и ще слезе (т.е. ще успее да постигне висотата и дълбочината на съвършенството), но без стълба и здравият не ще тръгне нагоре. Образът на стълбата пронизва и тази глава, така както и увода. Но за разлика от Йоановата, Константиновата стълбица е конструирана от буквите и, както той сам казва, техните *одеяния* (всъщност надредните знаци). Ето защо и Сказанието се състои от четиридесет глави - защото Константин наброява четиридесет букви в славянското писмо; четиридесет букви - четиридесет стъпала към изправлението на книгите.

Този градуален начин за постигане на съвършенството се отразява и във възгледите на Константин за обучаването на децата, на което са посветени глави 18-25. В тях книжовникът развива своята програма за обучение по правилно писане, започвайки с преподаването на азбуката и завършвайки с тълкуванията на литургическите песнопения. Интересно е да се отбележи, че в началото на този педагогически цикъл Константин се връща към казаното в увода: *"За цялата тази поквара, за която говорихме по-горе и която не сме споменали, пък и за ересите, за които ще кажем, трябва да се разбере, че е нужно възрастните да я поправят само чрез младенците, като най-напред се започне с правото учение за всичко. И нека никой да не се подиграва на това дете, тъй като не бе покварено от старите, ами от нехайното и недобро обучение. Затова с каквото е било ранено, със същото подобава и да се изцели. Същата мисъл перифразира и заглавието на глава 18 - *За обучението на децата, защото чрез тях беше покварено всичко. И пак чрез тях трябва да го изцелим с правото учение.* Цикълът завършва отново с алюзия за стълбата, която води (този път това е казано направо) от човешките неща към божествените - *Защото който иска да научи божественото, първо трябва да спазва всичко човешко, та да пристъпва от едно стъпало на по-горното, и ако долното стъпало липсва, как ще се изкачи на по-горното - т.е. от човешкото в божественото.* Въобще противопоставянето на човешкото и божественото е основно за Константин Костенечки. Но както съществуват степени на съвършенството, така съществуват и степени на злото - доказва го заглавието на двайсет и шеста глава - *Как би било възможно да се поправи всичко без особени трудности. И как самият аз моля да бъда отстранен от преподаване и писане, докато останалите не го поправят. ...и че сме подобни на Христос, защото и той се уподоби на нас, понеже този, който му се противопоставя в това, се изкачва на по-горното стъпало на злото.* Изобщо Константин е склонен да мисли по такъв "градуален" начин. Затова той на два пъти изрежда грешките в божествените писания. Първия път те са пет (глава 12) и както вече споменахме, това са грешки само в правописа и те са по-тежки от грешките в смисъла; втория път те са вече единайсет (глава 36) и там са добавени грешките в препинателните знаци и грешките в смисъла, които са поставени в края на*

списъка. Става ясно, че Константин е решил да обърне внимание на най-тежките грешки спрямо правилното писане още в самото начало на Сказанието (глава 12). Изреденото в глава 36 е много по-общо, а и тонът на самия писател е по-спокоен и лишен от полемически патос. Той е сигурен, че вече е съумял да убеди читателя в правотата на своите думи и на своето изобличение. Затова и в следващата трийсет и седма глава той предлага да се сравни или по-скоро да се измери изобретеното от него според гръцките мерки, като по такъв начин дава нов, по-нормиран коректив на всичко казано. С други думи, той като че ли показва какво би представлявал онзи типик, който той много пъти е предлагал да състави и който естествено би бил различен от пламенното изобличение, излязло изпод перото му.

Образът на стълбата, с която започва Сказанието, се появява и в края на произведението: *А при търсенето и намирането на правия път по тази стълба, която отдавна е счупена и на която почива всяко учение и самата премъдрост, за да бъдат приведени божествените писания според естеството си, вие самите ще се окажете най-неуморни, защото умората е по-голяма, когато вървиш без път. Предайте я здрава на своите чедра, както трънаниците, чрез които дори и днес, макар и царството им да е разорено, се просвещават околните царе и земи.* И тук образът на стълбата/стълба, както и в началото на Сказанието, е съпроводен от образа на верния път, пътешествието. Това е другият ключов образ в произведението, който често пъти се свързва с образа на пътя и го доизяснява. Особено показателен в това отношение е един откъс от десета глава, където Константин се обръща към деспота. В него се обяснява, че славяните пътуват през бездната на невежеството не със свой собствен кораб, а с гръцки, който пък е взет от евреите. Но за разлика от гърците, които знаят цената на своята стока (буквите), поради своето невежество славяните често губят бисерите на познанието. И как тогава да слязат в пропастта, където се намира съкровището, за да го вземат, ако стълбата липсва или стълпалата ѝ са счупени? Важно за Константин е да се познава пътят на божествените писания, който е майка и на всички останали пътища (глава 38), и затова този, който не го знае, е подобен на човек, който пътешествува през непроходими места и изведнъж озовал се в пропаст, където става лесна плячка на зверовете, тръните и крадците, олицетворяващи ересите и извращенията в божествените писания. В търсенето на правия път Константин открива своето място не само като на създател на стълбата, но и като на водач, защото той знае верния, истинския път. Това съвсем ясно се вижда в четиридесета глава, където книжовникът се сравнява с онзи нищ човек, който посочил пътя на самодръжците, не защото бил по-знатен от тях, ами защото го познавал. Пътят, предлаган от Константин, не позволява на пътниците да попадат в трудно проходими места, т.е. в бездната на невежеството и на ересите. *Защото прѣмощно дѣла, не сѣщи си лѣствици, не имать вѣщеница сѣрши на сѣ си.* (с.197)

Връзката между двата образа - на стълбата и на пътя през бездната или през непроходими места - не е случайна. Пътешествието за Константин е самият процес на познанието, на обучението по правилно писане и тълкуване на свещените книги, а стълбата е средство, което помага на човек да не се отклонява от него, или пък, ако случайно се изгуби и се озове в някоя пропаст, му помага отново да се изкачи горе на верния път. Именно за да посочи този път и за да даде вярното средство, Константин се е нагърбил с тежкия и неблагодарен труд на изобличител, който му навлича и омразата и хулите на

сръбските книжовници и духовници. Но той и толкова уверен в своята правота, в светостта на предприетото, че е готов да предложи и кръвта си в защита на своето дело. И го заявява нееднократно (гл. 2, 29, 38).

В тази връзка не е случаен и фактът, че в Житието на своя покровител сръбския деспот Стефан Лазаревич книжовникът нарича сам себе си *прѣводъникъ*. За Куйо Куев това означава просто, че Константин е бил 'тълмач, драгоманин' в двора на деспота. Други допускат, че би могъл да изпълнява ролята на личен секретар и преводач на деспота, тъй като разказва част от епизодите като очевидец и участник в самите събития. Трети смятат, че с думата той напомня за своето дело като преводач на богослужбни книги. Но всъщност Константин е познат само като автор на два превода "Пътуване до Палестина" и на тълкуванието на "Песен на песните" от Теодорит Кирски, които не могат да се сравнят по обем и значение със Сказанието и Житието, а ролята на драгоманина не се връзва със самочувството му на човек, призван да се пребори с покварата и ересите в книжнината и вярата. Така че би трябвало по-скоро да разтълкуваме това на пръв поглед скромно самоназвание по друг начин. Според мен то отразява представата на Константин за собствената му роля на водач, но не в смисъла на лидер и началник, а като човек, който помага на изпадналите в беда и изгубили правия път люде в техния път към познанието.

Отдавна е отбелязано, че славянското средновековие всъщност не притежава чисто граматически съчинения, каквито има в Западна Европа по това време. И всъщност и двете произведения, които разказват историята на славянската писменост и книжнина, *о писменеѹхъ* на Черноризец Храбър и *съказание изъавлено о писменеѹхъ* на Константин Костенечки, както видяхме, не са граматики в същинския смисъл на думата въпреки езиковата проблематика в тях. Същото може да се каже и за текстовете на Македонския кирилски лист и за знаменития Пролог на Йоан Екзарх. Малко на брой са и преводните съчинения, които засягат граматични и филологически проблеми изобщо. В Светославовия изборник от 1073 г. е запазен старобългарският превод на съчинението на Георги Хировоск *Перѣ трѣпѣвъ поетикѣвъ о образѣхѹхъ*. Тази статия е тълкуване на 27 категории (фигури, тропи) из областта на поетиката и стилистиката. В Изборника от 1073 г. има и други глави, които подобно на тази слагат началото на славянската лексикографска или по-скоро енциклопедична традиция. Такава напр. е главата за 12 скъпоценни камъка, където се изброяват имената и свойствата на 12 редки скъпоценни камъка. Съществувала е и глава с имената на големите реки, но от нея е останало само заглавието. Този тип тематични неизбучни списъци са прообразът на бъдещите славянски (руски) азбуковници. Т.напр. към Новгородската Кормчая от 1282 г. е прибавен списък с думи, озаглавен, *рѣкъ жидовьскаго язъка* с разяснения на най-честото срещаните в Стария и Новия завет еврейски думи и термини. Съществува и една късна славянска компилация, наречена "Осемте части на граматиката", неправилно смятана доскоро за превод на Йоан Екзарх и приписвана на Йоан Дамаскин. Според В. Ягич компилацията е възникнала през XIV в. в Сърбия. И с това всъщност се изчерпва броят на граматическите съчинения през славянското Средновековие, като граматиката се разбира в нейния античен смисъл на изкуство за правилно четене, писане и тълкуване на книгите. Тази оскъдица на граматични съчинения в старата ни литература изисква отделно обяснение. До голяма степен тя се дължи на неоплатоническия идеалистичен подход към

въпросите на езика, но съществуват и някои чисто формални причини. Славянският превод на Светите писания, направен от Светите братя и техните ученици, който задава нормите на книжовния език на цялото православно славянство, е направен на говорим и разбираем за тогавашните славяни език без насилие над неговите граматични и лексикални норми. Този език се възприема като собствен не само в България, неговата родина, но и в останалите славянски страни, които приемат християнството. Руските и сръбските книжовници създават свои оригинални произведения на този език, а неговата правописна норма допуска пригаждане към особеностите на местните наречия, което улеснява възприемането му. Затова и не е необходима граматика в истинския смисъл на думата, докато нормите на този език са живи и в народните говори. Ситуацията е съвършено различна от западноевропейската, където конфесионалният език е матински, който е чужд и неразбираем за вярващите, и книжовниците трябва специално да го изучават. Затова и при нас диренията са в областта на правилното писане и превеждане, а не в областта на граматиката, защото морфосинтактичната, а и лексикалната норма на този език остават сравнително устойчиви през цялото Средновековие. Граматика възниква едва тогава, когато южнославянската културна и езикова общност се е разпаднала вследствие на тюрското нашествие и славянските езици на Балканите се отдалечават от своя източник и помежду си. Русия, която през този период е във възход и където книжовната традиция не се прекъсва, превръща постепенно този език в църковнославянски, ограничавайки постепенно употребата му само в ежедневно богослужение. Този процес протича едновременно със създаването на съвременния руски език, който също се ражда в руслото на общата славянска книжовна традиция. Затова не е изненадващо, че модерната руска литература започва с високи образци на творческо майсторство в поезията на Пушкин - зад нея стои хилядолетният опит на езиково и литературно строителство, създадено същевременно като подражание и отрицание на византийския културен модел. И едва тогава, когато църковнославянският език се превръща в език различен от националния се ражда и първата граматика на Мелетий Смотрички през XVII в.

А църковнославянският език е Кирило-Методиевият старобългарски език с руски фонетични и правописни особености и като пряк продължител на свещения богослужебен език става за южнославянските книжовници от 17 век нататък този образец за позражание, който те трябва да следват при изграждането на новите книжовници езици на сърби и българи. Църковнославянският език и правопис, църковнославянските книги заменят през 18-19 век нормите на ресавизма, създадени от Константин Костенечки и възприети като официална книжовна норма от българи и сърби и пораждат и в България и сърбия полемиката доколко новият книжовен език трябва да прилича на стария.